

*аспірант кафедри світової літератури та культури імені професора О. Мішукова
Херсонського державного університету*

ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ КОМПАРАТИВНИХ ДИСКУСІЙ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Літературна компаративістика, або порівняльне літературознавство, посідає одне із провідних місць у сучасній парадигмі гуманітарних наук. Її формування як галузі науки про літературу офіційно починається із другої половини ХІХ ст. «з потреби досліджувати національне письменство в поза(між)національному просторі – спершу в культурних контекстах, близьких мовно або географічно, а відтак – у світовому масштабі» [1, с. 9]. Дослідницькою базою компаративістики виступає не стільки сам факт використання порівнянь, скільки застосування порівняльних дій як цілісного та систематично практикованого дослідницького методу [2, с. 523].

Метою статті є окреслення методологічних засад типологічного підходу в компаративістиці, висвітлення його ролі та місця в компаративних дослідженнях як вітчизняних, так і закордонних науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Порівняльні дослідження, окрім основної пізнавальної функції, виконують також оцінні й цінніснотворчі завдання, що забезпечують визначення достовірного масштабу літературних явищ [2, с. 523]. Становлення компаративістики супроводжується дискусіями, викликаними її специфічною природою, предметами наукової полеміки тривалий час були навіть назва, статус і спектр завдань дисципліни.

Порівняльне літературознавство виникає пізніше, ніж історія та теорія літератури, але, як зазначає Д. Наливайко, пов'язується з ними тим специфічним зв'язком, який притаманний утворенням проміжного типу [3, с. 28]. Саме трансформації такого зв'язку зумовлюють корелятивні зміни вектору розвитку дисципліни і в плані об'єктів вивчення, що диктує зміну домінантного методу дослідження. На «межову» природу зазначеної літературознавчої галузі вказує дослідниця французької літератури Н. Пахсар'ян у статті «Компаративність кордонів та кордони компаративістики»: «Можливо, специфіка компаративістики – в тому, що вона перебуває саме на кордоні, що її власним предметом і є аналіз того, як художньо втілюється концепт міжкультурного, міжлітературного «кордону» по одну та іншу його «сторони» [4, с. 217].

Ж.-Л. Акетт, викладач порівняльного літературознавства в університеті Реймса, у передмові до своєї монографії «Європейські читання. Вступ до практики порівняльного літературознавства» (2005 р.) зазначає, що на відміну від теорії літератури чи наратології, компаративістика завжди має справу з конкретними текстами, враховує просторові та часові параметри літературних явищ. Компаративістика «конструює свій об'єкт емпірично, що не означає довільно, але передбачає перехресне читання окремих творів. Вони сприймаються не як конкретизація загальних принципів. А як складові елементи складних систем – жанрів, напрямів, міфів, тем, епох тощо» [4, с. 216].

Історично зближення компаративістики з історією літератури чи теорією літератури зумовлювало її поділ на два основні види, що передбачав диференціацію за об'єктами вивчення – генетико-контактних зв'язків між конкретними національними літературами або творчістю окремих письменників і типологічних спільностей і відповідностей. Перший етап розвитку дисципліни, заснований на позитивістській методології, охоплює останню третину ХІХ – першу половину ХХ ст., зазначає Д. Наливайко, та характеризується безсумнівним домінуванням генетико-контактології. Вважалось, що порівняльні студії можливі та доцільні лише за наявності генетичних текстових збігів і документально фіксованих контактів літературних явищ, які є предметом дослідження [3, с. 28]. Проте поступово така методологія зазнає кризи й «витісняється» типологією, яка фокусується на вивченні спільностей і аналогії літературних явищ, контекстів і систем, в яких вони перебувають. Порівняльна типологія вивчає власне рух національних літератур у силовому полі літературного процесу, що відбувається в певних часово-просторових межах і має в основі спільні вектори й архетипи [5, с. 66]. Типологічний метод значно розширив спектр порівняльних досліджень, подолавши генетико-контактологічні обмеження.

Розглядаючи питання взаємовідношень між «впливологією» та типологією як методами порівняльних досліджень, не варто забувати і про геополітичну детермінованість таких підходів. Традиційно як домінантну, а часом і єдино можливу, методологію «впливологію» розглядали представники французької школи (наприклад, Поль ван Тігем), а типологічний підхід розвивали представники американської школи (Р. Веллек, Г. Ремак та інші). Як підкреслює Д. Фоккема, Поль ван Тігем був більше зацікавленим у віднайденні під час дослідження залежності як результату впливу, ніж незалежності, зумовленої аналогіями розвитку, чи, за термінологією Д. Дюришина, у контактологічних відношеннях, ніж у типологічних збігах [6].

Серйозним обмеженням методології французької школи компаративістики, яка оперує термінами «вплив» і «запозичення», є опис взаємодій між літературами чи між авторами без урахування загального контексту та спроб структурного аналізу, типологізації. Тому П. Свіггерс визначає такий підхід як «стару» компаративістику [7]. На важливу закономірність, зумовлену геополітичним фокусом, вказує також і професор Нової Сорбонни (Університет Париж III) Франсуаза Лавока: «Для європейських досліджень важливими були пошуки не культурних відмінностей, а загальноєвропейської єдності, хоча вчені іноді звертались до тих змін європейської традиції, які відбувались у постколоніальному світі» [8]. Із справедливою критикою «впливології» виступив також Г. Ремак у

своїй знаковій праці «Порівняльне літературознавство: його визначення та функції». На думку дослідника, наукові розвідки з вивчення впливу здатні зробити значно менше для з'ясування власне суті літературного твору, ніж дослідження авторів, творів, стилів, літературних тенденцій, між якими не існує жодного впливу або він не може бути доведеним [9, с. 4]. Типологічний підхід відкриває для дослідників необмежене поле для діяльності, оскільки сприятиме новим здобуткам і розвитку української компаративістики, адже, як писав Г. Ремак півстоліття тому, «ім'я нашої дисципліни – «порівняльне літературознавство», а не «літературознавство впливу» (“influential literature”» [9, с. 4]. Хоча справедливо буде зауважити, що в останнє десятиліття спостерігається вихід вітчизняної компаративістики за межі контактено-генетичного підходу. Все частіше в науковій практиці генетико-контактні зв'язки й типологічні збіги розглядаються як складові єдиного процесу, оскільки у процесі розвитку літератур вони так тісно переплітаються, що часто розмежувати їх неможливо [5, с. 65].

У наш час структура дисципліни не обмежується бінарним поділом на генетико-контактологічну та типологічну, царина порівняльних досліджень виходить далеко за такі межі. Так, В. Будний і М. Ільницький виділяють такі основні дослідні напрями сучасної літературної компаративістики: порівняльно-історичне літературознавство, рецептивну естетику, типологічні дослідження, а також інтертекстуальні, інтеркультуральні й інтермедіальні студії [1, с. 12]. Суттєве розширення дослідної царини та пов'язане з ним формування нової парадигми дисципліни, яка відповідає б викликам ХХІ ст., не могло не спровокувати нової хвилі дискусій. Детермінанти такої нової парадигми окреслює на початку 1980-х рр. Д. Фоккема у своїй праці «Порівняльне літературознавство і нова парадигма», а саме: а) нова концепція об'єкта літературознавчого дослідження; б) введення нових методів; с) нове бачення наукової цінності дослідження літератури; д) нове соціальне обґрунтування вивчення літератури [6].

Межа ХХ – ХХІ ст. відзначається дискусійністю навколо векторів подальшого розвитку в царині компаративних студій. У першому десятилітті ХХІ ст. вченими було проголошено спочатку смерть порівняльно-історичного літературознавства [10], а потім його відродження [11].

2000 р. в журналі “Comparative Literature and Culture” з'являється публікація Єви Кушнер, що мала назву «Чи готова літературна компаративістика до ХХІ ст.?» (“Is Comparative Literature Ready for the Twenty-First Century?”). У статті дослідниця порушує питання необхідності оновлення, що постає перед компаративістикою як наукою та навчальною дисципліною на порозі нового тисячоліття, важливе місце відводячи саме типології. Адже такий підхід визнає наявний плюралізм у галузі, водночас не відмовляючись від суворих критеріїв і прагматичного порядку [12, с. 6].

Питання зі сфери методології компаративістики залишаються одними з найбільш суперечливих – як в українській компаративістиці, так і у світовій практиці порівняльних досліджень. Такої ж думки дотримується і професор Нової Сорбонни (Університет Париж III) Франсуаза Лавока, яка стверджує, що зазначена дисципліна належить до числа тих, про легітимність і ефективність дослідницького методу яких постійно точаться дискусії [8]. Такий «агоністичний» характер дисципліни, на її думку, спричиняє як позитивні, так і негативні наслідки.

На наявність деструктивних тенденцій у розвитку методології компаративної науки вказувала також А. Балакян, американська дослідниця вірменського походження. У своїй доповіді «Літературна теорія та компаративна література», виголошеній на XI Міжнародному конгресі компаративістів у Парижі ще 1985 р., вона окреслює низку проблем, що постали в царині універсально прийнятих методів компаративного вивчення літератури. Насамперед у фокус уваги дослідниці потрапляє «впливлогія». Віддаючи належне ефективності згаданого методу, вона все ж зазначає низку проблем: «Через неправильний ужиток або просто недбалість у використанні такої методології останнім часом слово «вплив» стало зіпсутим, бо його плутали з «імітацією» й навіть розглядали як загрозу етноцентризмові» [13, с. 45]. На думку А. Балакян, термін «вплив» теоритиками було недоречно замінено поняттям інтертекстуальності, що відкрило шлях багатьом «критикам-маніпуляторам» для демонстрування власної віртуозності, а не результатів ґрунтовних наукових досліджень. Проте також зазначають критики авторки і сфери типології та тематології: «Мета цих сучасних студій із тропології, тематології чи типології полягає або в конструюванні моделі, що придатна в необмеженій кількості випадків, і не тільки літературних творів, без урахування їх приналежності до літературних рухів, або у встановленні обмеженого кола інтерреференцій» [13, с. 46], – зазначає вона, застерігаючи дослідників від втрати інтересу до індивідуальності літературних творів.

Серед специфічних рис літературної компаративістики кінця ХХ – початку ХХІ ст. більшість сучасних дослідників відзначають методологічний плюралізм, що забезпечує порівняно з попередніми періодами зростання автономності, можливість вибору найбільш ефективного для конкретного дослідження методологічного інструментарію. Так, Д. Наливайко вважає, що таке явище цілком відповідає духу нинішньої епохи, у методологічному плюралізмі він вбачає «закономірний феномен, корелятивний епосі постмодернізму, структурі її світосприйняття й мислення, на відміну від попередніх етапів наукової компаративістики, коли на кожному з них домінував певний напрям чи тип» [3, с. 29]. На сучасному ж етапі, на думку дослідника, така домінанта не простежується.

Апологетом плюралізму в методології є і вже згадувана французька дослідниця Франсуаза Лавока. У статті «Компаративістика як герменевтика відсторонення» (2012 р.) вона зазначає, що в порівняльному літературознавстві необхідно не лише підтримувати, а й розширювати різноманіття методологічних підходів, а від домінування одного методу чи школи треба відмовитись. На її думку, необхідною умовою розвитку є максимальна відкритість компаративістики – як на рівні об'єктів дослідження, так і на рівні методів необхідно звертатись до максимально географічно й історично широкого кола літературних феноменів [8].

Говорячи про методологічний інструментарій, К. Дюмульє зазначає: «У порівняльному літературознавстві необхідні такі аналітичні інструменти, які можна було б використовувати для різних текстів, мов, епох, культур»

[14]. Водночас вчений закликає компаративістів «бути філософами», тобто ставитись до будь-яких теоретичних інструментів критично: лише дотримуючись дистанції щодо теорій і методів, які дослідник-компаративіст застосовує під час вивчення художнього тексту, він має шанс врахувати особливості літератури, її загадковість, невловимість, а головне – специфічність [14].

Розвиток літературної компаративістики на теренах української науки тривалий час залежав від соціально-політичних чинників. Вона була складовою частиною радянської науки, парадигма якої і диктувала вектори розвитку та теоретико-методологічні підходи, засновані, переважно, на працях А. Діми та Д. Дюришина. В українській компаративістиці XX ст. оприявнювались і контактено-генетичний, і типологічний методи. Але все ж тривалий час суттєва перевага надавалась контактено-генетичному, адже українські компаративісти традиційно орієнтувались на парадигму французької школи компаративістики.

Значний внесок у розробку питань компаративістики, зокрема й у розробку методологічних засад типологічного підходу, зробив словацький дослідник Д. Дюришин. Він неодноразово наголошував на тому, що порівняльне вивчення взагалі є дослідженням специфічних і загальних закономірностей літературного процесу. Перша група належить до компетенції контактено-генетичних досліджень, а друга – загальна – підлягає, на думку ученого, насамперед, типологічному вивченню [15, с. 174]. Дослідник зауважує, що завдяки такому розмежуванню між обома підходами встановлюється певна ієрархія та зумовлюється спрямування висновків сучасної компаративістики до типологічних закономірностей міжлітературного порядку [15, с. 174], проте акцентує увагу й на проблемах вживання терміну «типологічний», наприклад, зловживанні окремими дослідниками, невинуватимому використанні, що спричиняє його методологічну девальвацію.

Д. Дюришин вважав, що типологічні аналогії чи відмінності зумовлюються суспільними, літературними чи психологічними факторами, тому запропонував таке розмежування типологічних сходжень (аналогій): суспільно-типологічні, літературно-типологічні та психологічно-типологічні.

1. Суспільно-типологічні сходження (чи відмінності). Такий термін автор розуміє як суспільну зумовленість літературно-типологічних сходжень, «природа яких визначається соціальними й ідейними чинниками» [15, с. 177]. Найбільшою мірою це проявляється, переважно, в ідейних компонентах твору, що є відображенням філософських поглядів свого часу й образу думок автора.

2. Літературно-типологічні аналогії охоплюють специфічно літературні явища, що виникають внаслідок закономірного розвитку, наприклад, літературних стилів і напрямків [15, с. 183]. Важливо розглядати під час дослідження літературно-типологічні аналогії та відмінності не лише на фоні літературних напрямів, жанрів і жанрових форм, але аналізувати їх також під кутом ідейно-психологічного спрямування, характеристики персонажів, композиції, сюжету, мотивів, образної системи, художніх прийомів і засобів, метричної організації й інших елементів твору [15, с. 183].

3. Психологічно-типологічні сходження пов'язані з індивідуально-психологічною схильністю творчої особистості до певної форми творчого вираження. Д. Дюришин акцентує увагу на тому, що певний етап розвитку літератури активізує відповідні якості творчої натури митців чи більшою мірою, ніж інші періоди, створює передумови для проявів відповідних художніх обдарувань [15, с. 187]. Відмінності у психологічній сфері відіграють важливу роль і з огляду на жанрове членування художньої літератури, адже кожен із родів потребує особливих психологічних даних, найбільшою мірою це стосується лірики [15, с. 187].

Також словацький літературознавець виділяє два допоміжні підходи – контактено-типологічний і типологічно-контактний, залежно від того, який з основних є вихідним для дослідника [15, с. 197]. Контактено-типологічний підхід застосовується в разі, коли дослідження базується на достатньо широкому матеріалі контактних зв'язків. На думку дослідника, їх послідовний зовнішньоконтактний і внутрішньоконтактний розгляд частіше за все призводить до вирішення типологічних проблем [15, с. 197]. У разі відсутності контактних форм зв'язків за якихось причин, або вони не надають задовільного в кількісному й якісному плані уявлення про зв'язок між досліджуваними явищами, на перше місце висувається типологічний підхід [15, с. 197].

А. Діма поряд із терміном «типологічні сходження» вживав термін «паралелізми», що досить точно відбиває суть явища. А також наголошував на необхідності розмежовувати в дослідженнях міжлітературні контакти і типологічні сходження [16, с. 154]. Дослідник зауважував, що паралелізми є «не суб'єктивними побудовами людської думки, вони об'єктивно існують у дійсності» [16, с. 154]. Саме тому вважав обов'язком літературознавців їх виявляти та науково обґрунтовувати.

На сучасному етапі використання типологічного підходу розкриває найширші перспективи для компаративних досліджень, адже основним завданням є дослідження схожостей і відмінностей літературних явищ заради формування синтетичного образу літератури [2, с. 518]. На думку Ф. Лавоки, звичайний аналіз літературних паралелей «вийшов із наукової моди» [8], компаративні дослідження потребують суб'єктивного вибору таких паралелей, їх ускладнення. Порівняльне літературознавство значною мірою є інтерпретаційною дисципліною. Інтерпретація ж передбачає також і вибір ракурсу порівняння, що містить три концептуальні операції – екстенсивну (об'єднання деякого числа артефактів), інтенсивну (з'ясування спільних і відмінних рис таких артефактів) і експлікативну (пояснення спільного та відмінного) [8].

Вибір об'єктів для зіставлення типологічний підхід також віддає на розсуд дослідника. Проте, на думку Е. Касперського, порівняльні студії, спрямовані на справжнє пізнання, повинні відповідати певним критеріям дослідження: а) порівняння має опиратись, насамперед, на природу речей, а не на імпресію дослідника; б) необхідне чітке окреслення спільної площини (*tertium comparationis*), на якій відбувається зіставлення літературних явищ

(творів); с) дотримання критерію порівняння, тобто загального принципу, що визначає добір характеристик, які зіставляються (порівняння явищ лише у рамках обраних властивостей); d) окреслення пізнавальних цілей, які постають перед компаративним дослідженням [2, с. 523]. Дотримання таких умов здатне забезпечити дослідження від беззмістовності та поверховості. Про базові вимоги до вибору об'єктів для порівняння писав також і Г. Ремак, який зазначав, що твір, автор, тренд чи тема повинні бути придатними для справжнього порівняння не обов'язково на кожній сторінці, але через загальний задум, акценти та їх вираження [9, с. 7].

Типологічний підхід ґрунтується на зацікавленні літературними збігами та розбіжностями [1, с. 114], дослідження утворень і функціонування міжнародних літературних спільнот і відповідностей із більшою адекватністю, що дає змогу визначити закономірності й чинники такого процесу, механізми дії [5, с. 67]. Порівняння стає знаряддям історико-літературного синтезу, адже зіставлення двох (чи більше) явищ співвизначає сенс і співкреслює їхню цінність [2, с. 523], дає уявлення про їхнє місце та роль у світовому літературному процесі.

Як вже було зазначено, діапазон порівняльно-типологічних відносин дуже широкий, він містить різні сфери міжлітературних відносин – від зіставлення літератури різних регіонів і культурно-історичних спільнот до зіставлень окремих творів або й окремих їхніх інгредієнтів [5, с. 5]. Д. Наливайко подає таку структуру розроблених на основі теорії літератури типологічних рівнів: тематологічний (вивчення тем, мотивів, міфів тощо); рівень морфології (розглядаються складові структури творів, їхні функції та трансформації); рівень генології (дослідження родів, жанрів, жанрових різновидів); рівень художніх течій і стилів, а також рівні історіології, інтертекстуальності тощо [5, с. 5].

Отже, типологічний підхід українськими та закордонними науковцями визнається сьогодні продуктивним і перспективним, оскільки відповідає вимогам і викликам компаративної науки XXI ст. Типологічний підхід повною мірою забезпечує реалізацію основного завдання – дослідження диференціації та подібності літературних явищ заради формування синтетичного образу літератури. Адже зіставлення дають змогу визначити масштаб обраних художніх інонаціональних явищ, окреслити їхню цінність і значення в контексті світового літературного процесу.

Література:

1. Будний В. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
2. Касперський Е. Про теорію компаративістики / Е. Касперський // Література. Теорія. Методологія. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 518–540.
3. Наливайко Д. Сучасна літературна компаративістика : аспекти й тенденції / Д. Наливайко // Слово і час. – 2007. – № 5. – С. 28–30.
4. Пахсарьян Н. Компаративность границ и границы компаративистики / Н. Пахсарьян // Избранные статьи о французской литературе : [монография]. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 2010 – С. 216–223.
5. Наливайко Д. Літературна теорія і компаративістика / Д. Наливайко. – 2-ге вид. – Х. : Акта, 2006. – 366 с.
6. Fokkema D. Comparative Literature and the New Paradigm [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/crcj/article/download/2569/1964>
7. Swiggers P. Methodological Innovations in the Comparative Study of Literature [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/crcj/article/download/2570/1965>
8. Lavocat F. Le comparatisme comme herméneutique de la défamiliarisation // VOX-POETICA. – 2012. – 5 avril. [Revue électronique]. – Mode of access : www.vox-poetica.org/t/articles/lavocat2012.html
9. Remak H. Comparative Literature, Its Definition and Function / Comparative Literature : Method and Perspective. Contributors : Horst Frenz – editor, Newton P. Stallknecht – editor. Publisher : Southern Illinois University Press. Place of Publication : Carbondale, IL. Publication Year : 1961. – 321 p.
10. Spivak G. Ch. Death of a Discipline [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://iedamagri.files.wordpress.com/2014/09/spivakdeathofadiscipline.pdf>
11. Damrosh D. Rebirth of a discipline. The Global Origins of Comparative Studies // Comparative Critical Studies. – Edinburgh : Univ. Press, 2006.
12. Kushner E. Is Comparative Literature Ready for the Twenty-First Century? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol2/iss4/13/>
13. Балакян А. Літературна теорія та компаративна література / А. Балакян // Слово і час. – 2007. – № 5. – С.44–48.
14. Dumoulié C. : Littérature comparée, philosophie et psychanalyse // Vox Poetica. 30/09/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vox-poetica.org/sfgc/biblio/lc.htm>
15. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Д. Дюришин ; пер. со словацк. И. Богдановой. – М. : Прогресс, 1979. – 320 с.
16. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения / А. Дима ; пер. с румынск. М. Фридмана. – М. : Прогресс, 1977. – 230 с.

Анотація

**В. КОРОТЄЄВА. ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ КОМПАРАТИВНИХ ДИСКУСІЙ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті окреслено методологічні засади типологічного підходу в компаративістиці. Акцентовано увагу на специфічних рисах і розроблених дослідниками критеріях для типологічних порівнянь. Висвітлено його роль і місце в компаративних дослідженнях як вітчизняних, так і закордонних науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: компаративістика, методологія, типологічний підхід, типологічні сходження та відповідності.

Аннотация

**В. КОРОТЕЕВА. ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В СВЕТЕ КОМПАРАТИВНЫХ ДИСКУССИЙ
КОНЦА ХХ – НАЧАЛА ХХІ ВВ.**

В статье очерчены методологические основы типологического подхода в компаративистике. Акцентируется внимание на специфических чертах и разработанных исследователями критериях для типологических сравнений. Освещена его роль и место в компаративных исследованиях как отечественных, так и зарубежных ученых конца ХХ – начала ХХІ вв.

Ключевые слова: компаративистика, методология, типологический подход, типологические сходжения и соответствия.

Summary

**V. KOROTEEVA. TYPOLOGICAL APPROACH IN THE LIGHT OF COMPARATIVE DISCUSSIONS
OF THE LATE 20th – EARLY 21st CENTURIES**

The article outlines the methodological basis of typological approach in comparative studies. The attention is focused on specific features and criteria for typological comparisons developed by the researchers. It is highlighted its role and place in comparative studies of both Ukrainian and foreign scholars of late XX – early XXI century.

Key words: comparative studies, methodology, typological approach, typological convergences.